

A *-hAtÓ* toldalék rejtélye¹

É. Kiss Katalin

ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

The suffix *-hAtÓ* (*büntet-hető* ‘punish-able’) is a combination of the potential morpheme *-hAt* (*büntet-het* ‘can punish’), and the present participle suffix *-Ó* (*büntet-ő* ‘punish-ing’). Unexpectedly, neither the selectional, nor the distributional properties of *-hAtÓ* can be derived from the properties of its components. Whereas both of these suffixes can merge with unaccusative, unergative, and transitive verbs alike, *-hAtÓ* can only be complemented by passivized transitive verbs. Whereas *V-Ó* participles not lexicalized as adjectives cannot, *V-hAtÓ* combinations can occur as predicates or predicate complements of tensed clauses. The paper argues that *V-hAtÓ* borrowed its unexpected properties analogically from its antonym, *V-hAtAtlan* (*olvas-hatatlan* ‘unreadable’), containing the potential suffix *-hAt* and the suffix *-tlan*, a privative morpheme. Analogical effects arise if the source category is more frequent than the target. In Modern Hungarian, *V-hAtÓ* is significantly more common than *V-hAtAtlan*. However, as the paper documents, *V-hAtÓ* proliferated in Hungarian several centuries later than *V-hAtAtlan*, i.e., its greater frequency is a relatively recent development.

Keywords: analogy, diachronic analogy, antonym, morpheme complex, adjectival participle, mixed projection

Kulcsszavak: analógia, diakrón analógia, antonima, képzőbokor, melléknévi igenév, kevert mondati kifejezés

Nyelvtudományi Közlemények 121: 47–63.
DOI: 10.15776/NyK.2025.121.3

¹ E tanulmány az NKFIH FK 145985 sz. pályázat keretében készült. Köszönettel tartozom Rebrus Péternek, Dékány Évának, Gugán Katalinnak és cikkem két lektorának hasznos tanácsaikért.

1. A *-hAtÓ* toldalék által felvetett kérdések²

E tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogyan alakultak ki az összetett *-hAtÓ* toldalék szelekciós és disztribúciós jegyei – ugyanis e jegyek nem vezethetők le a toldalék összetevőinek tulajdonságaiból. Egyrészt a *-hAtÓ* produktív szuffixumként csak tárgyas igékhez kapcsolódhat, és az így kapott szerkezetben a külső tag (az (1) alatti mondatban az alany) az alapige tárgyának felel meg.

(1) Az ablak könnyen **kinyitható**.

Ez a megszorítás, mint Velcsó (1971–1972), Komlósi (1992: 393–396), Kiefer (2000: 162) és Bartos (2000: 716) rámutatott, önmagában sem a *-hAt*-ra, sem az *-Ó*-ra, tehát a *-hAtÓ* egyik összetevőjére sem érvényes. A tranzitív alapige mindkét toldalék esetében megőrzi alanyát (2a,b), és mindkét toldalék összekapcsolódhat akár unergatív (azaz belső argumentum nélküli) (3a,b), akár unakkuzáti (azaz külső argumentum nélküli) tárgyatlan igével is (4a,b).

- (2) a. *A szomszéd kinyithat* egy ablakot.
b. Az ablakot **kinyitó** szomszéd leverte a virágcserepet.
- (3) a. Péter **dolgozhat** nyugdíjasként.
b. Péter nyugdíjasként **dolgozó** kolléga.
- (4) a. Az ablak **kinyílhat**.
b. A **kinyíló** ablak leverte a virágcserepet.

² A *-hAtÓ* toldalékot és elemeit, a *-hAt*-ot és az *-Ó*-t a magyar hagyományban képzőnek nevezik; azonban a jelektől való elhatárolásuk nem egyértelmű (Kenesei 1996; Keszler 1997). A *-hAt*-nak az alábbi, nem igeképzőkre jellemző tulajdonságai vannak: (i) a vele toldalékolt ige jelentése mindig kompozicionális; (ii) a vele toldalékolt igéből nem képezhető befejezett melléknévi igenév (**olvashatott könyv*); (iii) a vele toldalékolt ige nem engedi meg az *-andó* igenévképzőt (**olvashatandó*); (iv) nem képezhető belőle határozói igenév (**olvashatva*); (v) nem nominalizálható (**olvashatás*); (vi) a *-hAt* maga elé engedi bármely igeképzőt (*olvagathat, építtethet*), vö. Kiefer – Ladányi (2000: 162). Ugyanakkor a *-hAt* inflexiós toldalékként való elemzése ellen is szólnak érvek. Az in-flexiós toldalékokkal, pl. a múlt idő *-t*-jével ellentétben (*mond-t-a-m*) – nem nyílt kötőhangzó követi (*mond-hat-o-m*), és nem mutat fúziós jelenségeket sem (Rebrus 2000: 763, 766). Ha a deriváció – inflexió megkülönböztetést skálaszerűnek fogjuk fel, akkor a *-hAt* közbülső helyet foglal el a képzők és inflexiós toldalékok között. Napjaink legelterjedtebb morfológiai elméletében, a szétsztott morfológiában a képző vagy jel kérdés jelentőségét veszítette, ugyanis nem különül el a deriváció és az inflexió; a morfémák szavakká és a szavak szerkezetekké való összeillesztése egyazon szintaktikai szerkezetben történik. Mindezek fényében kerülöm a képző, jel, rag terminusok használatát; toldaléknak, másként szuffixumnak nevezem őket.

A két toldalékból összetett *-hAtÓ* viszont nem kapcsolódhat össze sem alannal kiterjesztett tranzitív (5a,b), sem unergatív (6a,b), sem unakkuzatív igékkel (7a,b).

- (5) a. ??az ablakot **kinyitható** szomszéd
b. *A szomszéd az ablakokat **kinyitható**.
- (6) a. ??a nyugdíjasként **dolgozható** kolléga
b. *A kolléga nyugdíjasként **dolgozható**.
- (7) a. *a **kinyílható** ablak.
b. *Az ablak **kinyílható**.

A *-hAtÓ*-val toldalékolt kifejezés egészének disztribúciója sem egyezik meg az *-Ó* toldalékos melléknévi igeneves kifejezés disztribúciójával. Az *-Ó* szuffixumos melléknévi igeneves kifejezés prenominális módosítóként szerepelhet (8a,b), azonban időjeles mondat állítmányaként nem állhat (9a,b).³

- (8) a. [Az ablakot hirtelen **kinyitó**] szomszéd leverte a virágcserepet.
b. [A szélről hirtelen **kinyíló**] ablak leverte a virágcserepet.
- (9) a. *A szomszéd az ablakot hirtelen **kinyitó** volt.
b. *Az ablak a szélről hirtelen **kinyíló**.

Igéből *-Ó* szuffixummal alkotott elem csak akkor szerepelhet időjeles mondat állítmányaként, illetve összetett állítmányának névszói részeként, ha már melléknévesült (10a) vagy főnévesült (10b). (10a)-ban az *-Ó* toldalékos szóalak melléknévi kategóriájának bizonyítéka, hogy fokozható. (10b)-ben a névelő jelzi az *-Ó* toldalékos elem főnév voltát.

- (10) a. Az eredmény a vártnál **meglepőbb** volt.
b. Péter nem a **tervező**, hanem a **kivitelező** volt.

A *-hAtÓ* toldalékos melléknévi igenév viszont akkor is lehet önmagában vagy kopulával kiegészülve időjeles mondat állítmánya, ha nem vált egyszerű melléknévvé; ha aktívak igei sajátosságai. Ennek jele (11a)-ban a módhatározói módosító, a tagadást, illetve fókuszot tartalmazó (11b, c)-ben pedig az *-ó* toldalékos igenek az ige kötőtől való elválása (ld. Komlósy 1992; Kenesei – Lipták 2017; Dömötör 2025).

- (11) a. Az ablak könnyen **kinyitható**.

³ A cikk egyik lektora az alábbi látszólagos ellenpéldára hívja fel a figyelmet: *Anna nem az elindító, hanem a befejező volt*. Itt azonban főnévesült igevekről (vagy zéró főnév módosító igevekről) van szó; erre utalnak az igeveket megelőző névelők.

- b. Az ablak nem **nyitható ki**.
- c. Az ablak csak bukóra **nyitható ki**.

E tények, mint Matushansky (2025) rámutatott, a szétozott morfológia elmélet (Halle és Marantz 1993) számára is problémát jelentenek. A szétozott morfológiában a komplex szavakat a szintaktikai komponens állítja elő, és az elmélet sztenderd változata szerint a szintaktikai szerkezetben minden egyes toldalék önálló funkcionális fejet alkot. Matushansky mellett érvel, hogy számos nyelv számos ténye összetett toldalékok feltételezését is szükségessé teszi. Két egymás melletti toldalék csak akkor elemezhető két külön funkcionális fejként, ha mindkét toldalék szelekciós és szemantikai jegyei érvényesülnek. Gyakran előfordul azonban, hogy a tőhöz közelebbi toldalék formai és/vagy szemantikai sajátosságai módosulnak, és csak a második toldalék tulajdonságai őrződnek meg maradéktalanul; ilyenkor egyetlen funkcionális fejet alkotó összetett morfémáról van szó (Matushansky 2025). Ez a helyzet például az *[autó[-ká-zik]]*, *[kocsi[-ká-zik]]*, *[hajó[-ká-zik]]* igék *-kázik* toldaléka esetében: a *-kA* kicsinyítő szuffixumnak megváltoztak a szelekciós jegyei (a *-kA* önmagában nem járulhatna magánhangzóra végződő főnévhez; a *-cskA*-t használnánk helyette, például *autócska*, *hajócska*), de a *-z(ik)* morféma örzi szelekciós és szemantikai tulajdonságait. Az *-Onként* toldalék is alátámasztja Matushansky általánosítását: az összetett morféma első tagja szemantikailag is kiüresedett, és formailag is módosult, amennyiben magánhangzója az önálló superessivustól, például a *ház* főnév *-on* toldalékától eltérően nyitótövek után nyílttá válik (*ház-an-ként*). Ugyanakkor a *-ként* az *-Onként* összetevőjeként is megtartja formai és jelentéstani sajátosságait. A *-hAtÓ* toldalék ebben az elméletváltozatban azért számít rendhagyónak, mert, mint Matushansky megjegyzi, mindkét eleme elvesztette eredeti sajátosságainak egy részét.

Kenesei és Lipták (2017) is szintaktikai levezetéssel, nem-véges mondatokként hozzák létre a *-hAtÓ* toldalékos kifejezéseket, bár megengedik a szintaxisban előállított szerkezetek melléknévként való lexikalizálódását is. Ők a *-hAtÓ* toldalékos szóalakban két önálló szuffixumot feltételeznek, azaz ekképpen tagolják: *[[V-hAt]-Ó]*. Arról a tényről, hogy a *[[V-hAt]-Ó]* szerkezet alapigéje csak alany nélküli tranzitív ige lehet, úgy adnak számot, hogy e szerkezetben a valamennyi igével összekapcsolódni képes *-hAt* toldaléknak egy homonimáját feltételezik, mely passzivizált igei kifejezést (VoiceP-t) szelektál. Kenesei és Lipták (2017) tehát két *-hAt* morfémát feltételez: egy aktív igével és egy passzivizált igével kapcsolódni képes *-hAt*-ot. A két toldaléknak nem azonos a jelentése: míg az aktív *-hAt* lehetőséget és valószínűséget (diszpozíciós és episztemikus modalitást) is kifejezhet, a passzív *-hAt* esetében az utóbbi jelentés hiányzik. Ezt Kenesei és Lipták azzal magyarázza, hogy a nem-véges igei kifejezés részét képező episztemikus operátor nem tudná az elvárt propozíciós hatókört felvenni, azaz hatókörét nem

tudná az igeneves kifejezésen túl, az időjeles főmondatra kiterjeszteni. Unakkuzatív igék azért nem fordulhatnak elő passzív *-hAt* toldalékot tartalmazó tagmondatban, mert esetükben nemcsak az episztemikus, hanem a diszpozicionális modalitás lehetősége is kizárt, ugyanis a diszpozicionális modalitás azt feltételezi, hogy az eseménynek van szándékos kezdeményezője, agense.

A *-hAtÓ* toldalék problémáit Kenesei és Lipták javaslata sem oldja meg maradéktalanul. Nem magyarázza meg, hogyan alakulhatott ki egy sok évszázadon át aktív igetővel bővülő toldaléknak viszonylag nem régen (Kenesei – Lipták 2017: 66) egy csak passzivizált igetővel bővíthető változata. Motiválatlan a passzivizált igével bővülő *-hAt* disztribúciója is; nem világos, hogy a passzivizált ige + *-hAt* előfordulása miért korlátozódik kizárólag a melléknévi igenév *-Ó* toldalékának bővítményi pozíciójára; miért nem szerepelhet más kontextusban vagy önálló szóként.

2. Magyarázat: a *V-hAtAtlAn* antonima analógiás hatása

Feltételezésem szerint a *-hAtÓ* toldalékkal kapcsolatos problémák magyarázata a *-hAtÓ* toldalék történetében, pontosabban a *-hAtÓ* toldalék és a *-hAtAtlAn* szuffixum történeti viszonyában rejlik. Az azonos igéből létrehozott $[V+hAtAtlAn]$ – $[V+hAtÓ]$ párok antonimapárokat alkotnak, és a párok tagjai között analogikus kiegyenlítődés (levelling) történhetett mind a toldalékok szelekciós sajátságait, mind a toldalékolt alakok disztribúciós megkötezeit tekintve. Azaz az antonimapárok $V+hAtÓ$ tagjának összetett szuffixuma átvette a *-hAtAtlAn* szuffixum azon tulajdonságát, hogy (produktív módon) csak passzivizált tárgyas igéhez járulhat, a $V+hAtÓ$ komplexum egésze pedig átvette $V+hAtAtlAn$ párjának azt a sajátságát, hogy időjeles mondat állítmányaként is funkcionálhat.

A *-hAtAtlAn* toldalék alapeleme, a *-hAt*-tal összekapcsolódó *-tlAn* (*-tAlAn*/*-AtlAn*) fosztó- és tagadósuffixum a vogulban is meglévő *-tal* fosztóképző és az *-n* módhatározórag kapcsolatából alakult ki, tehát eredetileg határozószót hozott létre, majd melléknévesítő szuffixummá értékelődött át (Balassa – Simonyi 1895: 532; Beke 1926; H. Varga 2006). A *-tlAn* toldalék névszóhoz és igéhez egyaránt járulhat, általában névszóhoz *-tAlAn*, igéhez *-AtlAn* változatban. A főnévből *-tAlAn* toldalékkal létrehozott melléknév többnyire egy entitás (az általa módosított vagy alanyául szolgáló NP referense) valamely nem inherens részének hiányát jelzi (*sótlan étel, nőtlen férfi, fátlan síkság, gondtalan ember*). Ha az alapszónak van *-s* toldalékos melléknévi megfelelője is, a *-tAlAn* toldalékos melléknév jelentése az *-s* toldalékos melléknév antonimája, például *egészséges* ↔ *egészségtelen*; *igazságos* ↔ *igazságtalan*; *törvényes* ↔ *törvénytelen*. Kiefer (2015: 605) az antonimapárok jelentéstani viszonyát a konstrukciós morfológia eszköztárából kölcsönzött sémával ábrázolja, ahol $\sim J$ a J jelentés ellentettje:

$$(12) \quad \begin{array}{ccc} N+s & \leftrightarrow & N+tAtAn \\ J & & \sim J \end{array}$$

Az igéből melléknevet létrehozó *-AtAn* esetében adekvátabb a tagadó szuffixum, mint a fosztó szuffixum elnevezés (H. Varga 2006). E tagadó szuffixum produktívan csak passzivizált tárgyas cselekvésigékkel kapcsolódhat össze Kiefer – Ladányi (2000). Néhány esetben unakkuzatív, egy-két esetben unergatív igetőhöz járul (pl. *romlatlan, éretlen, sületlen; tudatlan*), ezek azonban produktívan nem képezhető, lexikalizálódott alakok. Az *-AtAn* tagadósuffixumos ige jelentése a *-t/-tt* toldalékos melléknévi igenév ellentettje. Viszonyukat Kiefer (2015)-öt követve a következőképpen ábrázolhatjuk:

$$(13) \quad \begin{array}{ccc} V+t/tt & \leftrightarrow & V+AtAn \\ J & & \sim J \end{array}$$

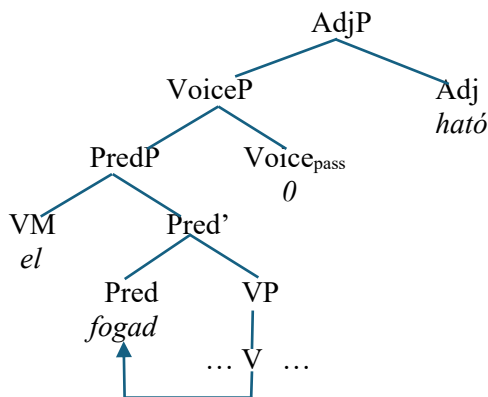
Például: *olvasott* $\leftrightarrow$ *olvasatlan*, *fűtött* $\leftrightarrow$ *fűtetlen*, *átgondolt* $\leftrightarrow$ *átgondolatlan*, *ki-printelt* $\leftrightarrow$ *kiprinteletlen*.

A *-hAtAtAn* toldalékos elemek ható igéből *-AtAn* toldalékkal alkotott melléknevek, például *megoldhatatlan*. A *-hAtAtAn* szuffixumos melléknév antonimája a *-hAt* toldalékos igéből *-Ó*-val létrehozott melléknévi igenév: *megoldhatatlan* $\leftrightarrow$ *megoldható*, *olvashatatlan* $\leftrightarrow$ *olvasható*, *nevelhetetlen* $\leftrightarrow$ *nevelhető*. *-hAt* toldalékos igéből nem képezhető befejezett melléknévi igenév (talán az irreális modalitást kifejező *-hAt* és a többnyire befejezettséget kifejező *-t/-tt* közötti jelentéstani ellentét miatt); ezért léphetett helyére az *-Ó* igenév az antonimapárban.

Kiefer (2005: 611) a (12) és (13) alatti sémákban a párok tagjai közötti morfológiai és jelentéstani viszonyt megfelelési viszonynak, megfelelési szabálynak nevezi. Jackendoff és Audring (2016) szerint az efféle sémáknak generatív funkciójuk van az egyén mentális szótárának kialakításában. Feltételezésem szerint történeti dimenziót is tulajdoníthatunk nekik; így a (14a) alatti sémának meghatározó szerepe lehetett a *V-hAtAtAn* alakok *V-hAtÓ* párjának létrehozásában, majd a *V-hAtÓ* alakok szelekciós és disztribúciós tulajdonságainak kialakításában. Első lépésként összetett toldalékként értelmeződhetett át a *-hAt* és az *-AtAn* toldalék egymásutánja, azaz a *[V-hAt]-AtAn* szerkezet *V-[hAtAtAn]*-ként elemződött újra. A *V-[hAtAtAn]* szerkezet antonimájaként alakulhatott ki a *V-hAtÓ* szerkezet. Majd a *-hAtAtAn* sajátságai a (14b,c)-ben ábrázolt módon analógiás befolyást gyakoroltak a vele ellentétes viszonyban lévő *-hAtÓ* toldalék sajátságaira. Azaz a *-hAtÓ* átvette a *-hAtAtAn*-tól a passzivizált igei bővítményt előíró megszorítást, és a *V-hAtÓ* átvette a *V-hAtAtAn*-tól a (puszta vagy kopula hordozta) időjellel való kombinálhatóság lehetőségét. A (14a) alatti séma – lényegében paradigma – létrejötté tehát a (14b,c) alatti változásokat idézte elő:

kombinálódik. A *-hAtÓ* toldalék a kiterjesztett igei kifejezés által jelölt cselekvést a cselekvés patiensének lehetséges eredményállapotára utaló melléknévi kifejezéssé alakítja.

(18)

A kifejezés igei sajátosságaiért, így a *fogadható*-nak az igekötőtől függetlenül való mozgathatóságáért vagy a lehetséges határozói bővítményekért (ld. (16b)) a kiterjesztett igei kifejezés a felelős. A legfelső, melléknévi rétegnek köszönhető egyrészt a kifejezésnek a melléknevekre jellemző, a jelzői és predikatív pozíciókra kiterjedő disztribúciója,⁴ másrészt a kifejezés melléknévi toldalékolása. Az *elfogadható* többes számban melléknévi többesjelet kap, az idősebbek nyelvváltozatában a *-k*-t, a fiatalabbakéban az *-Ak* toldalékot. Íme néhány internetről gyűjtött példa:

- (19) a. Olyan választások *fogadhatóak el*, ahol a hivatalos végeredmények megfelelnek a nép akaratának.
 b. Csak az alsó üvegszemek *nyithatóak ki*.
 c. Az almenük nem *zárhatóak be* ESC billentyűvel.
 d. Hogyan *őrizhetőek meg* és *írhatóak át* emlékeink a digitális korban?

⁴ Az a tény, hogy a puszta *-Ó* szuffixummal alkotott melléknévi ige-
 nevekkel ellentétben – nem alkothatnak zéró vagy hangzó kopulával időjeles mondatot,
 nem cáfolja azt az állítást, hogy a melléknévi ige-
 nevek a melléknevek disztribúciója
 jellemző, hiszen vannak predikátumként nem használható melléknevek (például az *ál-
 lítólagos*). Az *-Ó* toldalékos ige-
 nevek esetében valószínűleg az akadályozza a predika-
 tív használatot, hogy azt a jelentést, melyet az időjellel kombinált ige-
 neves kifejezés (pl. *#A gyerek az ablakot kinyitó volt*) hordozna, egyszerűbben, gazdaságosabban fejezi
 ki *A gyerek kinyitotta az ablakot* véges időjeles mondat.

Látszólagos ellenérv az AdjP-ként való elemzés ellen, hogy a melléknévi igenevek – sok egyszerű melléknévhez hasonlóan – nem fokozhatók. Ezt Lundquist (2013) azzal magyarázza, hogy eseményre utaló jelentéskomponensük következtében nem skaláris természetűek.

Az a tény, hogy tagadószo vagy fókusz jelenlétében a *V+0+ható* komplexum az igeikötőn keresztül a tagadószo vagy fókusz mellé kerül, szintén nem érv az *elfogadható* AdjP-ként és a *fogadható* melléknévként való elemzése ellen, hiszen a predikátumtagadó *nem*, illetve a fókusz igei és névszói állítmány esetében egyaránt magához vonzza az állítmány alaptagját:

- (20) a. A tengely egészen elferdült. / A tengely [_{NegP} **nem** [_{Neg'} **ferdült** [egészen [_{VoiceP} el *t_i*]]]]⁵
 b. A tengely egészen ferde. / A tengely [_{NegP} **nem** [_{Neg'} **ferde** [egészen [_{AdjP} *t_i*]]]]

Kenesei és Lipták (2017) azt is a (18) alatti szerkezet AdjP-ként való elemzése elleni bizonyítéknak tekinti, hogy a szerkezet igeikötője szolgálhat eldöntendő kérdésre adható rövid válaszként: *Elfogadható a válasz? El.* Azonban egyrészt amíg nem ismerjük pontosan a lehetséges rövid válaszokat meghatározó szintaktikai és/vagy prozódiai megkötések, addig a rövid válaszok lehetőségéből vagy lehetetlenségéből nem vonhatunk le biztos mondattani következtetéseket. Másrészt az általam megkérdezett beszélők többsége az ilyen rövid válaszokat vagy azok egy részét marginálisnak tartja, például:

- (21) a. ?Bevezethető a tervezett rendszer? Be.
 b. ?Megvitatható a javaslat? Meg.
 c. ?Beccapható ezzel a vásárló? Be.

Mindezek alapján fenntartható az az állítás, hogy a *-hAtÓ* todalékos melléknévi igenevek egy igei projekciót domináló melléknévi kifejezés alaptagjai, tehát melléknévek, és ezért jogosan állíthatók antonimaviszonyba a *-hAtAtlAn* todalékos melléknévekkel.

Ha egy paradigmatis viszonyban álló elempár tagjai között analogikus hatás lép fel, általában a gyakoribb elem hat a kevésbé gyakorira. A *Magyar történeti szövegtár* 30 millió szavas újmagyar és mai magyar korpuszában a *-hAtÓ* todalékos elemek száma (62 830) több mint kétszerese a *-hAtAtlAn* todalékos elemek számának (30 000). Ugyanakkor ez nem volt mindig így. Mint a nyelvtörténeti

⁵ Az igeikötő a kiejtés során hangsúlyát veszítve az igehez simulhat – tehát a (20a) mondatnak *A tengely nem ferdült el egészen* változata is lehetséges.

adatok mutatják, a *-V-hAtAtlan* jóval előbb elterjedt a magyarban, mint a *V-hAtÓ* forma. Lentebb amellett érvelek, hogy a *V-hAtAtlan* melléknevektől kiinduló egyirányú analógiás hatás a *V-hAtÓ* igevek megjelenésével párhuzamosan alakult ki.

3. *-hAtAtlan* melléknevek és *-hAtÓ* igevek az ómagyarban és középmagyarban

Az *-Atlan* toldalék már a korai nyelvemlékeinkben is jelen van:

- (22) a. Volek syrolm **thudothlon** (Ómagyar Mária-siralom, ÓMK)⁶
 b. **utalatlon** fugad(at)iat (Königsbergi töredék szalagjai, ÓMK)

Legelső könyvterjedelmű szövegemlékeinkben, így a Jókai-kódexben, Bécsi kódexben és Münchener kódexben már a *-hAtAtlan* összetett toldalékokra is találunk példákat (Szegfü 1992: 269):

- (23) a. Azert ... zent fferencznek azon ysteny barátsaga es **meg feythetetlen** prophetas legen cristusnak győzeretyre (Jókai-kódex 63, ÓMK)
 b. **mōdhatatlan** ékességgel mendénec zémèy èlöt tèccik uala (Bécsi kódex 1/31, ÓMK)
 c. a· pol' uacat ke· egèti **megalhatatlan** tüzbe (Münchener kódex 9v, ÓMK)⁷

Az ómagyar kódexeket, rövid szövegemlékeket és a középmagyar bibliafordításokat magában foglaló *Ómagyar korpusz* 890 *-hAt(A)tlAn* toldalékos szót tartalmaz. Közöttük sok az ismétlődő szóalak, így a kereső a *mondhatatlan*-ra 190, a *lehetetlen*-re 81, a *halhatatlan*-ra 68 találatot ad. A 890 példában előforduló, olykor többféle igeötövel is kombinálódó igeötvek száma 104; köztük 76 a tranzitív ige (73%), és 28 az unakkuzatív ige (27%). A tranzitív igeik külső argumentum nélküli passzivizált igeik. Passzivizált tranzitív igeiből ered például a *láthatatlan*, *(meg)számlálhatatlan*, *(meg/el)gondolhatatlan*, *győzhetetlen*, *tűrhetetlen*, *(meg)mérhetetlen* és a (23a–c)-ben idézett *megfejhethetetlen*, *mondhatatlan*. Unakkuzatív igeiből ered például az *éghetetlen*, *lehetetlen*, *megalhatatlan*, *halhatatlan* (az utóbbit talán a bibliafordítók alkották a latin *immortalis* magyarításaként), a (24a,b)-ben idézett *telhetetlen*, *meghervadhatatlan*, valamint a (24c)-ben határozószóként használt *meggyógyulhatatlan* is.

⁶ Az ÓMK jelzetű példákat az *Ómagyar korpusz* elnevezésű adatbázisból idézem: <http://omagyarkorpusz.nytud.hu> (Simon–Sass 2012).

⁷ A lapszámot követő *v* a *verso*, az *r* a *recto* rövidítése.

- (24) a. hogȳ vezedelmesb legyen pocol tewzenek **telhetettlen** langa (Jókai-kódex 151, ÓMK)
- b. akoron veegyetek az erek dyczőseghnek **megh herwathatatlan** koronayath (Jordánszky-kódex 854, ÓMK)
- c. hogh te ydwesseges zenth zerelmednek sebeywel **megh gyógywlhatatlan** gyettressem (Thewrewk-kódex 116r, ÓMK)

Érdekes módon a passzív tranzitív és az intranszitiv igékből származó *-hAt(A)tlAn* toldalékos alakok aránya ma is hasonló. Ezek ma már mind melléknevek. H. Varga (2006) adatai szerint *A magyar nyelv szóvéghmutató szótára* 436 *-hAt(A)tlAn* toldalékos melléknevet tartalmaz; 77%-uk ered tranzitív igéből és 23%-uk intranszitiv igéből.⁸

A nyelvemlékek tanúsága szerint a *-hAtÓ* toldalékos alakok jóval később terjedtek el, mint a *-hAtAtlan* toldalékos melléknevek. A 890 *-hAtAtlan*-ra végződő szóalakot tartalmazó *Ómagyar korpuszban* mindössze 47 *-hAtÓ* toldalékos elemet találtam. (A *mindenható* előfordulásait nem számítottam közéjük, hiszen a *mindenható* nem a *-ható* szuffixumot, hanem a *hat* ige melléknévi igenévi alakját tartalmazza.) Hat *-hAtÓ* toldalékos példa fordul elő 15. századi kódexekben (kettő a Bécsi kódexben, kettő a Münchener kódexben és kettő a Festetics-kódexben – lásd a (25)–(27)-et); a többi adat a 16. század eleji kódexekből és a 16. századi, 17. század eleji bibliafordításokból való:

- (25) a. meġzamlala a fĕrġiakat ... zaz huz ězĕr **viĥato** galoġokat 7 louaġokat (Bécsi kódex 12, ÓMK)
- b. ha zolġacba 7 zolġolo l'anocba ěladattatnāc 7 **tĕvrĥĕtĕ** ġonoz volna (Bécsi kódex 63, ÓMK)
- (26) a. Ęmberecnĕl ěz **lĕhetetlen** istĕnĕl ke· mĕden^c **lĕhĕtĕc** (Münchener kódex 25r, ÓMK)
- b. Mel'l'ĕc **lĕhĕtĕtlen^c** ěmbernĕl / **lĕhĕtĕc** istĕnnel (Münchener kódex 77r, ÓMK)
- (27) Te embernek testeet' menden teremteuwt' allatok felet' megh ekesȳhtetted ...| ees lelket' teeged **foghatoot'** | ees mennyeyeknek **megh gondolhatoyat'** adtad (Festetics-kódex 386, ÓMK)
- (28) a. mert oth vaġon **tapaztalhato** setetseg (Nádor-kódex 36v, ÓMK)

⁸ D. Bartha (1980) is megszámolta egy általa gyűjtött, nem ismertett 200 tételből álló ómagyar korpuszban a tranzitív és az intranszitiv igékből képzett *-hatatlan*, *-hetetlen* toldalékos melléknevek arányát. Az ő korpuszában a tranzitív alapigékből képzett melléknevek aránya 59%, az intranszitiv igékből képzetteké 41%.

- b. az ev edes fyanak test zerent es **lathato** voltanak el tauozasa ellen ·
vezen vala nagy edesseges vigasztalast (Cornides-kódex 13r, ÓMK)

A 47 *-hAtÓ* toldalékos szó 23 alapigéjéből tíz még nem passzív tranzitív ige. Négy alapige unakkuzatív (*gyógyul, vész, hervad, lesz*) – lásd (26a,b)-t és (29a–d)-t, hat pedig aktív tranzitív ige – lásd (30a–e)-t. Aktív tranzitív igéből *-hAtAtlAn* toldalékkal a régiségben sem alkottak melléknevet, tehát legalábbis a (30a–e) példák még biztosan nem *-hAtAtlAn* toldalékos melléknevek antonimáiként jöttek létre; általánosabban, ekkor még nem lehetett rendszeres megfelelés a *-hAtAtlAn* és *-hAtÓ* toldalékos szóalakok között.

- (29) a. sem az ev betekseg[e] vala or[vo]soknak myatta **meg gyogyvlhato**
(Margit-legenda 95r, ÓMK)
- b. Embereknel *lehetetlen*, de istennel nem, Mert mijnden **lehetew** istennel.
(Pesti 92v, ÓMK)
- c. a mij embereknel *lehetetlen* dolog istennel **lehetew**. (Pesti 162v, ÓMK)
- d. a' **meg** nem **veszhető**, és meg nem ferzteztethető, és **meg** nem **hervad-hato** örökségre (Káldi 1116, ÓMK)
- (30) a. es tova bba nem adlak titeket vndoksagban · poganok kezebe: monga
minden teheto vr (Döbrentei-kódex 150v, ÓMK)
- b. my meg gyēuz tewnk myndeneket es nycz fewlden hozyank foghatho
awagy **my ellenunk alhato** (Érsekújvári-kódex 240vb, ÓMK)
- c. Gondola azert ez idöbe octauianus Cazar · megh zamlaltatni ez uilagon
han orzagok uonanak: han tartomanok: han uarasok: han faluk: es han
feguerfokhato emborok (Tihanyi-kódex 24v, ÓMK)
- d. Mert meeg cristus vronk es · meg kyssebeytetevt angeloknal · az ev
keen zenuedheteu eletenek okaert (Horváth-kódex 46r, ÓMK)
- e. Läss **nağ ehető** es nağ **bor ihato** embert / ki az fukaroknak / es az
bünösöknek barätt'a (Sylvester I. 92r, ÓMK)

E példák többségében valószínűleg még nem az összetett *-hAtÓ* szuffixumról, hanem ható (azaz *-hAt* toldalékos) igéből képzett, [[[V]-*hAt*]-*Ó*] szerkezetű jelzői szerepű melléknévi igenévről van szó. (Ez arra utalhat, hogy az ómagyar kor végén és a középmagyar kor elején a *-hAt* által képviselt propozicionális operátornak még lehetett igeveges kifejezésre kiterjedő hatóköre, azaz a nyelvrész számára még nyilvánvalóbb volt az igeveges kifejezések mondatértékűsége.) A *minden te-*

hető, fegyverfogható, nagy ehető, bor iható már lexikalizálódott összetett melléknemeknek látszanak; a *minden tehető*-t talán a bibliafordítók alkották az *omnipotens* magyar megfelelőjeként.

A főként középmagyar adatokat tartalmazó *Történeti magánéleti korpuszban* (<https://tmk.nytud.hu/>; Dömötör et al. 2017; Novák et al. 2018) már kiegyensúlyozottabb a *-hAtAtlan* és a *-hAtÓ* toldalékos alakok aránya. A *-hAtAtlan*-ra végződő szavak száma 180; a *-hAtÓ* toldalékosoké 181; igaz, ez utóbbiak felét a *hihető* és *tűrhető* teszi ki. A *Történeti magánéleti korpusz* középmagyar adataiban is találunk még mind unakkuzatív alapigéhez (31a,b), mind aktív tranzitív, illetve határozóragos belső argumentumú igéhez kapcsolódó *-hAtÓ*-t (32a–c).

- (31) a. mivel kellene az szegény Feleségem lábat orvoslanom, . *gjógyúlhatatlan* é vagy **gjógjúlható?** nem tudja é kglđ? (Bosz. 61. 1716, TMK)
- b. Oltalmazza penig eő Felsege, személy szerént, magát, s nagy reménségü Méltóságos virágzó Házát (kedvezvén ebben a' Sionnak) **meg eshető** töb szomorúságoctul. (Peregr1. 31. 1717, TMK)
- (32) a. Az életet, áldast, és bekességet nagy böven **parontsolható** Isten, az Urra kedves Uri házára parantsolyon virágzó életet (Peregr1. 53. 1716, TMK)
- b. szegény szolgájáról ez idegen földön is meg emlekezni, söt promotiomnak dolgát Uri, sokat **tehető**, es a kegyessegnek munkaiiban fáradhatatlan kezeire venni méltoztatott (Peregr1. 40. 1715, TMK)
- c. Minémü boszorkanysághoz **jarulható** ördögi circumstantialis dolgat latta Barthanenak. (Bosz. 55. 1700, TMK)

Ugyanakkor a 181 *-hAtÓ* toldalékos szó 45 alapigéjéből 33 (73%) már passzvizált tranzitív ige. Ezek toldaléka már a ma is produktív összetett *-hAtÓ* szuffixum:

- (33) a. Kegyelmed is, Édes Szívem, ... az Isten **tapasztalható** segítségét meglátja. (Bark. 14. 1703, TMK)
- b. Az gyalogunkban, ugy hiszem, mind magyar s német, franczia **megszámlálható** az ki eljött (Kár. 27. 1705, TMK)
- c. az Urnak továbbra is **fenn tartható** Uri gratiajat ne fogja el az Ur en töllem (Peregr1. 1715, TMK)

Az ismertetett ómagyar és középmagyar adatok alátámasztják a *-hAtAtlan* toldalék időbeli elsődlegességére vonatkozó feltevést. Míg a *-hAtAtlan* korai nyelvemlékeinktől kezdve kimutatható, és az ómagyar kódexekben és középmagyar bibliafordításokban fennmaradt példák száma közel 900, *-hAtÓ* toldalékos igeire csak néhány tucat példát találunk, és ezek jó részében is a [V-*hAt*]-*Ó* belső szerkezet

valószínűsíthető. A középmagyar korban nő meg a *-hAtÓ* toldalékos alakok aránya, és ekkor már érezhető a *-hAtAtlAn* analogikus hatása is. A *Történeti magánéleti korpusz* középmagyar anyagának *-hAtÓ* toldalékos alakjaiban a passzivizált tranzitív igeővek 73%-os aránya már közelíti a *-hAtAtlAn* toldalékos melléknevek esetében tapasztalt 77%-os arányhoz.

Az *Ómagyar korpusz* és a *Történeti magánéleti korpusz* anyagában előforduló *-hAtÓ* toldalékos szóalakok nagy részének megvan a *-hAtAtlAn* toldalékos megfelelője, például: *lehetetlen – lehető, gyógyulhatatlan – gyógyulható, tűrhetetlen – tűrhető, hihetetlen – hihető, szenvedhetetlen – szenvedhető, tehetetlen – tehető* (Szegfü 1992: 269). A *-hAtAtlAn* és a *-hAtÓ* toldalékos alakokat szembeállító példákat is találunk, ld. (26a,b), (29b,c), (31a). Feltételezésem szerint az ilyen ellentétpárt tartalmazó mondatokban alakulhatott ki az a (34) alatt ábrázolt séma, melynek keretében – analógiás hatásra – egyre több *V+hAtAtlAn* melléknévnek létrejött a *V+hAtÓ* antonimája.

$$(34) \quad \begin{array}{ccc} V+hAtAtlAn & \rightarrow & V+hAtÓ \\ J & & \sim J \end{array}$$

Az analógia idővel a létrejövő *-hAtÓ* toldalékos alak disztribúciós jegyeire is kiterjedt. Azaz a *-hAtÓ* lehetséges alapigéinek köre a *-hAtAtlAn* alapigéihez hasonlóan a passzivizált (alany nélküli tranzitív) igeikre szűkült. Ugyanakkor a *V-hAtÓ* használati lehetőségei bővültek; a *V-hAtAtlAn*-hoz hasonlóan a *V-hAtÓ* is használhatóvá vált időjeles predikátumként vagy időjeles összetett predikátum részeként.

$$(35) \quad [V_{\text{pass}}-hAtAtlAn]+Tense \rightarrow [V_{\text{pass}}-hAtÓ]+Tense$$

A *V-hAtAtlAn* és a *V-hAtÓ* melléknevek közötti paradigmatiszti kiegyenlítődés az újmagyar korban is folytatódott. H. Varga (2006) fentebb már említett adatai szerint *A magyar nyelv szövegmutató szótárában* található 436 *V-hAtAtlAn* szerkezetű melléknévből 335 a passzív igeőből létrehozott, produktívan is előállítható *V_{pass}-hAtAtlAn* szóalak. Ezek mindegyikének létezik *V_{pass}-hAtÓ* antonimája (ha nem is mindet szótározta a szövegmutató szótár). *A magyar nyelv szövegmutató szótára* 82 *-hAtÓ* toldalékos alakot tartalmaz; közülük 75 (91%) épül passzív tranzitív alapigére (Velcsovne 1971–1972). Velcsovne egy kortárs szépirodalmi és egy kortárs nyelvészeti szövegtörzsben is megvizsgálta a *-hAtÓ* toldalékos szavakat. Ezekben még magasabb volt a passzivizált alapigék aránya: a szépirodalmi törzsben 96%, a nyelvészeti szövegtörzsben 98%. A nem passzivizált tranzitív igeőre épülő *-hAtÓ* toldalékos alakok többnyire lexikalizálódott melléknevek. Emellett a *-hAt* és az *-Ó* toldalékok marginálisan a mai magyarban is alkalmazhatók egymás után, külön-külön is; ekkor az azonos igeővet tartalmazó

-hAtAtlAn toldalékos melléknév analógiás hatása nem érvényesül. Az ilyen szerkezetek azonban ma már marginálisnak érződnek – lásd *A könnyen megromolható ételeket tartsuk a hűtőszekrényben. A kérelmet engedélyezhető ügyintéző szabadságon volt* példákat.

5. Összefoglalás

Írásomban arra a kérdésre kerestem a választ, hogyan lehetséges, hogy a *-hAtÓ* toldalék olyan tulajdonságokkal is rendelkezik, melyek nem jellemzők egyik alkotóelemére sem. Így a *-hAt* és az *-Ó* szuffixumokkal ellentétben produktívan csak passzivizált, azaz alanytalan tranzitív VP-t tartalmazó igei kifejezéssel bővíthető. Másrészt a *-hAtÓ* toldalékos kifejezés lehet időjeles mondat névszói állítmánya, míg a *-hAt* nélküli *-Ó* toldalékos kifejezés csak nem-véges mondat állítmányaként szerepelhet. Amellett érveltem, hogy a *-hAtÓ* toldalékos szóalakok a *-hAtAtlAn* toldalékos melléknévek antonimáiként kezdtek megjelenni a nyelvben, és a *-hAtAtlAn* toldalékos melléknévek analógiás hatást gyakoroltak rájuk. A *-hAtAtlAn* mintájára a *-hAtÓ* is egyetlen összetett szuffixummá értékelődött át, és átvette a *-hAtAtlAn* bővítmény szelekciós korlátait és a *V-hAtAtlAn* disztribúciós lehetőségeit. Ugyanakkor – mint Matushansky (2015) elmélete jósolja – az összetett *-hAtÓ* szuffixum megőrizte az *-Ó* elem eredeti, melléknévi igenevet létrehozó funkcióját. Azaz a *-hAtÓ* toldalék is kiterjesztett – NegP és FocP rétegekkel is bővíthető – igeneves kifejezést melléknévesít, és a létrejövő kevert kifejezés szintaktikai viselkedésében mind az igei rétegek, mind az őket domináló melléknévi réteg szerepet játszanak. Az *-Ó* toldalékos igenevekhez hasonlóan a *-hAtÓ* toldalékot viselőők is lexikalizálódhatnak; ekkor igei rétegeik a szintaxis számára láthatatlanná válnak. A nyelvtörténeti adatok arról tanúskodnak, hogy a *-hAtAtlAn* toldalékos melléknévek elterjedése évszázadokkal megelőzte *-hAtÓ* toldalékos antonimáik elterjedését, tehát az adatok időbelisége alátámasztja az antonimapárok tagjai között feltételezett egyirányú analógiás hatást.

A vizsgált jelenség elméleti tanulságokkal is szolgál. Egyrészt megmutatja, hogy az antonimapárok is lehetséges kontextusai az analógiás hatásnak. Másrészt arra is felhívja a figyelmet, hogy az analógia a történeti morfoszintaktikai változásokban is szerepet játszhatott. A forráskategóriának az analógiás hatást kiváltó mennyiségi prominenciája nem mindig a jelenben áll fenn; teljesülhetett egy korábbi nyelvállapotban is.

Irodalom

- Balassa József – Simonyi Zsigmond (1895), Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon I. Magyar hangtan és alaktan. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Bartos Huba (2000), Az inflexiók jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest. 653–761.
- Beke Ödön (1926), A tagadó és a műveltető képző eredetéről. Magyar Nyelvőr 55: 134–136.
- Bešlin, Maša (2023), *Revisiting passive participles: Category status and internal structure*. Linguistic Inquiry 54/4: 729–758. https://doi.org/10.1162/ling_a_00463
- D. Bartha Katalin (1980), A *-talan*, *-telen* képző régi és mai nyelvünkben. In: Imre Samu – Szathmári István – Szűts László (szerk.), A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai. Nyelvtudományi Értekezések 104. Akadémiai Kiadó, Budapest. 207–214.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika (2017), Kiűtkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. Nyelvtudományi Közlemények 113: 85–110. <https://doi.org/10.15776/NYK.2017.113.3>
- Dömötör Andrea (2025), Hány VAN nincs? A zéró létigék jellemzői és számítógépes elemzési lehetőségei. PhD értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem. <https://diszszertacio.ppke.hu/id/eprint/628/>
- Embick, David – Marantz, Alec (2008), Architecture and blocking. Linguistic Inquiry 39/1: 1–53. <https://doi.org/10.1162/ling.2008.39.1.1>
- Jackendoff, Ray – Audring, Jenny (2016), Morphological schemas: Theoretical and psycholinguistic issues. The Mental Lexicon 11/3: 467–493. <https://doi.org/10.1075/ml.11.3.06jac>
- Kenesei István (1996), Képző vagy nem képző? In: Terts István (szerk.), Nyelv, nyelvész, társadalom 2. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs. 92–95.
- Kenesei István (1998), A toldalékmorfémák meghatározásáról. Magyar Nyelvőr 122: 67–80.
- Kenesei, István – Lipták, Anikó (2017), Passive potential affixation: syntax or lexicon? Acta Linguistica Academica 64/1: 45–77. <https://doi.org/10.1556/2062.2017.64.1.2>
- Keszler Borbála (1997), Képző-e a *-hat*, *-het*? Magyar Nyelvőr 121: 86–90.
- Kiefer, Ferenc (2015), The privative derivational suffix in Hungarian. In: Miestamo, Matti – Tamm, Anne – Wagner-Nagy, Beáta (eds), Negation in Uralic Languages. John Benjamins, Amsterdam. 601–614.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária (2000), A szóképzés. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest. 137–164.
- Komlósy András (1992), Régensék és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest. 299–523.
- Lundquist, Björn (2013), The category of participles. In: Iordăchioaia, Gianina – Roy, Isabelle – Takamine, Kaori (eds), Categorization and category change. Cambridge Scholars Publishing, Cambridge. 11–32.

-
- Matushansky, Ora (2025), Make micromorphology great again. Előadás [International Conference on the Structure of Hungarian 17, 2025. június 11–12] és kézirat. <https://www.trees-and-lambdas.info/matushansky/Downloads/ICSH17.pdf>
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne (2018), Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52: 1–28. <https://doi.org/10.1007/s10579-017-9393-8>
- ÓMK = Ómagyar korpusz <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/>
- Rebrus Péter (2000), Morfofonológiai jelenségek. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 763–949.
- Simon Eszter – Sass Bálint (2012), Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 24: 243–264.
- Szegfű Mária (1992), A névszóképzés. In: Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor: morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 268–320.
- TMK = Történeti magánéleti korpusz <https://tmk.nytud.hu/>
- H. Varga Márta (2006), *A magyar fosztó- és tagadóképző*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Velcsöv Mártonné (1971–1972), *A -ható/-hető képző szerepe a mai magyar nyelvben*. Néprajz és Nyelvtudomány 15–16: 109–117.